

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ
Историјски институт
Београд

АРХИЕПИСКОП НИКОДИМ I*

Анстракт: Свестрана, готово ренесансна, личност Никодима I, игумана хиландарског (1311-1316) и архиепископа српског (1317-1324), привлачи пажњу истраживача од настанка критички утемељене националне историографске школе у другој половини XIX столећа. Његовим улогама монаха, теолога, књижевника, дипломате, политичара, црквеног великодостојника и светитеља бавили су се многи медиевисти. Но, упркос обиљу литературе, самом Никодиму није посвећена посебна студија, већ се о њему говорило у склопу проучавања ширих целина или је било речи о појединим аспектима његовог лика и дела. Овај рад покушава да, полазећи од постојећег изворног материјала и узимајући у обзир досадашње резултате истраживања, скицира што целовитији портрет десетог поглавара Српске цркве.

Кључне речи: Никодим, игуман, архиепископ, Хиландар, XIII-XIV век.

Личност Никодима, игумана Хиландара (1311-1316) и десетог поглавара Српске цркве (1317-1324), привлачила је својом свестраношћу пажњу многих истраживача-медиевиста од средине XIX века, тј. готово од првих тренутака у којима критички утемељена национална историографија прави своје почетне кораке, па све до наших дана. Толико интересовање не чуди узму ли се у обзир бројне улоге у којима се појављује Никодим: монах, богослов, књижевник, дипломата, политичар, црквени достојанственик, светитељ. Али, кренимо редом...

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Ђура Даничић први са језичке стране оцењује труд ученог архиепископа на преводу Јерусалимског типика светог Саве Освећеног са грчког на стари српски језик.¹

Светислав Вуловић своју студију публикује крајем столећа, посвећујући највише пажње поменутом преводу и укратко се осврћући на Никодимов живот и друге видове његове делатности.²

Иако је Милоје Васић своју расправу посветио Данилу II, у њој има више пасажа у којима се говори о књижевном труду десетог чувара трона светог Саве.³

Нешто касније појавио се рад Станоја Станојевића о српским архиепископима друге половине XIII и почетка XIV века, па се ту нашао и одељак о нашем јунаку.⁴ То је први потпунији приказ Никодимовог живота, али се аутору поткрала грешка код одређивања године његове смрти – уместо 1326. требало би да стоји 1324, о чему је пре тога аргументовано писао Љуба Стојановић.⁵

Значајна монографија Владимира Мошина и Миодрага Пурковића посвећује читаво поглавље Никодиму, али се излагање махом фокусира на његову улогу старешине српске обитељи на Светој Гори.⁶

Лазар Мирковић аутор је дводелне филолошко-богословске студије о Никодимовом типичу која је требало да послужи као увод у издавање тог споменика,⁷ што се десило тек почетком текућег миленијума, када се појавило фототипско издање трудом Ђорђа Трифуновића.⁸

Поменути истраживач, иначе, заслужан је за идентификовање Никодима као писца аренге спорне повеље краља Милутина за Карејску келију из 1317-1318.⁹

¹ Ђ. Даничић, *Рукопис архиепископа Никодима*, Гласник ДСС 11 (1859) 189-203, на стр. 189-193 издат је архиепископов предговор преводу типика.

² С. Вуловић, *Белешке о архиепископу Никодиму*, Глас СКА 43 (1894) 1-15.

³ М. Васић, *Архиепископ Данило II. Монах и уметник*, Прилози КЛИФ 6 (1926) 241, 243, 244.

⁴ С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263-1326)*, Глас СКА 153 (1933) 71-78.

⁵ Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских. Од архиепископа Данила и других (Критичка разматрања)*, Глас СКА 106 (1923) 104, 105, 109-110, 111.

⁶ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, Скопље 1940, 27-38; Београд 1999², 34-45 (уз допуне Мирјане Живојиновић). Ваља напоменути и то да је одељак о Никодиму написао Мошин.

⁷ Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље XVI[I]-2 (1957) 12-19; XVII[III]-1 (1958) 69-85.

⁸ *Типик архиепископа Никодима I-II*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2004-2007.

⁹ Ђ. Трифуновић, *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина 1317-1318?*, Прилози КЛИФ 27 (1961) 243-244.

О развојном путу светитељског култа архиепископа Никодима, у оквиру своје студије о култовима лица у Срба и Македонаца, писао је Леонтије Павловић.¹⁰

Високо образовање нашег архијереја и његова литерарна делатност заслужили су да буду размотрени у прегледима старе српске књижевности из пера Димитрија Богдановића и Ђорђа Трифуновића.¹¹

У оквиру значајног дела о српским архијерејима кроз историју, владика Сава (Вуковић) даје и биографску цртицу нашег јунака, при чему, вођен Станојевићевим радом, доноси погрешну годину његове смрти.¹²

Ауторка првог тома историје Хиландара, Мирјана Живојиновић, посвећује дужну пажњу Никодиму и његовој бризи да увећа поседе српског атонског општежића током пет година свог начелствовања.¹³

Напоследку, Бранислав Тодић, у студији о зидном сликарству цркве Светог Димитрија у Пећи, образлаже своју тезу да архиепископ није само градитељ овог храма, већ и ктитор његовог живописа – изведеног између 1322. и 1324. године.¹⁴

Као што се може видети литература је бројна и разуђена, а слично је стање и код изворне грађе, која је по врсти документарна или наративна, а по провенијенцији грчка или српска, с том разликом што од извора на грчком језику имамо само оне документарне природе.

Међу српским наративним изворима најпознатији је свакако тзв. „Данилов зборник“, који садржи и Никодимово житије (по свој прилици, из пера Настављача).¹⁵ Нажалост, оно је лапидарно и пуно општих места, те се из њега о архиепископу може сазнати да је постао први човек Српске цркве у време краља Милутина, да није био дуговек и да је на престолу

¹⁰ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965, 97-99.

¹¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1991², 165-168, 181, 204; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1994, 159, 196, 199-204, 218, 234-235.

¹² Сава, епископ Шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 362-364.

¹³ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 30, 123, 124, 131-133, 143-145, 150, 151, 153, 158.

¹⁴ Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи*, Зограф 30 (2004-2005) 123-140.

¹⁵ *Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило и други*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 326-327; превод у Данилов *Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, прир. Г. Мак Данијел, прев. Л. Мирковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига седма, Београд 1989, 127.

провео осам година (што је нетачно, јер је Никодимово поглаварство трајало равно седам лета). На сву срећу, у животима краљева Уроша II и Стефана Дечанског и архиепископа Данила II налазимо неупоредиво више изворног материјала.¹⁶

Различити записи, углавном на књигама из хиландарске библиотеке, допуњавају наша оскудна знања, а ту је и *Служба архиепископу Никодиму*, дело епископа Марка Пећког с почетка XV столећа, у коме се, према речима Димитрија Богдановића, употребом исихастичких симбола и термина мистички представља Никодимово подвижништво.¹⁷ Од записа посебан значај има предговор самог архиепископа српском преводу Јерусалимског типика из 1318/19. године,¹⁸ а у пећком летопису наилазимо на податак о његовом гробном месту.¹⁹

У документарне српске изворе спада неколико повеља, међу којима су најважније две из архиепископске канцеларије Никодима I (за Карејску келију светог Саве из 1321. и потврда Светостефанске хрисовуље), као и Милутинова за Кареју чију је аренгу написао наш архијереј.²⁰

Више аката на грчком језику који се данас чувају у архивама светогорских монашких обитељи (Хиландар, Зограф, Кутлумуш, Ксиропотам,

¹⁶ *Животи краљева и архиепископа*, 152-155, 166-168, 357, 375; превод у Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Петровић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига шеста, Београд 1988, 143-145; *Данилов Ученик*, 30-31, 36, 101, 106, 116.

¹⁷ *Србљак. Службе, канони, акатисти II*, прев. Д. Богдановић, прир. Ђ. Трифуновић, прев. ред. Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Београд 1970, 201-245. Уп. и Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је писац и када је састављена служба архиепископу Никодиму?*, Јужнословенски филолог 18 (1949-50) 197-204; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 204; Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, О Србљаку. Студије, Београд 1970, 307-310.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, н° 52, 22-24 [у даљем излагању *Записи и натписи*]. Делимичан превод у Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 199-200.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, н° 160, 105.

²⁰ Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I за Келију светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 4 (2005) 23-50; исти, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина за Карејску келију светог Саве Јерусалимског*, ССА 5 (2006) 11-41; за потврду Светостефанске хрисовуље уп. Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 10-11; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*. Издава Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Сарајево 1890, 43-46.

Есфигмен) пружа информације о Никодиму, превасходно у улози првог човека српског манастира.²¹

„Живот и прикљученије“ сваког човека почиње рођењем, а то је, свакако, био случај и са нашим јунаком. Како то већ бива приликом истраживања српског средњег века, сасвим је непознато где је, када, како и у каквој средини потоњи поглавар Српске цркве (познат под монашким именом Никодим) дошао на свет. Запис на апостоу из хиландарске библиотеке, направљен у другој деценији XIV столећа, у време Никодимовог игуманствовања, каже за њега да је **ѡт области западних страны, земле рашьских рекомык срьбьских**.²² Да ли би то значило да је Никодим пореклом из западних области српске државе? Рекли бисмо да није. Писац посматра ствари из визуре Свете Горе, за коју Милутинова Србија представља Запад, па отуда „западне стране“. „Рашка“, односно „српска земља“, даље су прецизирање, будући да титулатуре српских световних и црквених поглавара говоре о „српској и поморској земљи“. Стога мислимо да Никодимов завичај ваља тражити негде у старом језгру српске државе (искључујући ту Зету, Хум и Крајину) пре ширења на Македонију. Никодимово образовање и каснија каријера посредно би указивали на то да је припадао властеоском слоју и не оном најситнијем. Речи из житија Милутиновог како „Никодим беше и пород и васпитање отачаства овога блаженога краља Стефана Уроша, и овоме од пре знан и од њега веома поштован“²³ не наводе на далекосежан закључак да је краљу био познат од младости, већ само говоре да га је Милутин познавао пре него што је овај постао архиепископ – уосталом, као хиландарски игуман Никодим је имао више од једне прилике за сусрет са владарем.

О младости будућег поглавара Српске цркве сазнајемо једино из стереотипне формулације његовог житија да је била испуњена стремљењем

²¹ *Actes de l'Athos IV. Actes de Zographou*, publié par W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, Византијскиј Временник, приложение къ XIII тому, С. Петербургъ 1907, n° 12, 31-33 [даље *Zogr.*]; *Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou*, édition diplomatique par J. Bompaire, Paris 1964, n° 17, 128-31 [даље *Xérop.*]; *Archives de l'Athos VI. Actes d'Esphigménou*, édition diplomatique par J. Lefort, Paris 1973, n° 12, 83-95 [даље *Esphig.*]; *Archives de l'Athos II². Actes de Kutlumus*, nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle, Paris 1988, n° 9, 53-57 [даље *Kutlumus*]; *Archives de l'Athos XX. Actes de Chilandar I. Dès origines à 1319*, édition diplomatique par M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998, n°s 28-33, 201-231 [даље *Chil.*].

²² *Записи и натписи I*, n° 50, 21; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, n° 47, 66-67.

²³ *Животи краљева и архиепископа*, 153; превод у Данило Други, *Животи*, 143.

ка Господу, захваљујући великој благодати Светог Духа која се излила на њега.²⁴ *Служба* из пера Марка Пећког додаје како је Бог извео Никодима из световног метежа на Атонску гору, где је примио монашки образ.²⁵ Први сигуран датум у његовом животу је април 1290, од када датује акт епископа Јериса којим се решава судски спор између Хиландара и Зографа – у дотичном документу, међу другим одличницима српске обитељи, споменут је и монах Никодим, параеконом хиландарског метоха Светог Ђорђа у Солуну.²⁶ Добро познавање грчког језика и солидне административне вештине омогућили су младом калуђеру да се први пут искаже на важној дужности.

Следеће 22 године нема података о Никодиму, а он сам каже: „И био сам у послушању код игумана и све братије онолико, колико је Господ желео, све док на молбу, или, пре рећи, по наређењу господина краља и светих мојих отаца не преузех манастир, управљајући и носећи терет братије и манастирских послова“.²⁷ Из августа 1312. године потиче акт прота Теофана и светогорског савета којим се, на упорне молбе хиландарског игумана Никодима, исихастирији Светог Саве у Кареји додељује суседна, запуштена и пропала, келија Свете Тројице, са припадајућом јој земљом и свим правима.²⁸ Поставља се питање шта је све Никодим радио пре него што је постао игуман и каква су то била његова „послушања“?

Из житија Даниловог сазнаје се да је његов ученик био Никодим, који га је и наследио на месту старешине манастира.²⁹ Данилово начелствовање (1306/7–1310/11) препуно је драматичних догађаја везаних

²⁴ *Животи краљева и архиепископа*, 326; превод у *Данилов Ученик*, 127.

²⁵ „Сведете око Божије твоје душе, оче, видев благородство и чистоту, од светске смутње изводи те и у Свету Атонску Гору да странствујеш упућује те“ (*Србљак II*, 223). Уп. и С. Станојевић, *Српски архиепископи*, 72-73, нап. 73.

²⁶ ὁ μοναχὸς Νικόδημος ὁ παροικονόμος τῆς Θεσσαλονικέων (*Zogr.*, n° 12, 32, ред 39). Пресуда епископа Теодосија од Јериса сачувана је у архиви бугарског манастира у грчком оригиналу и словенском преводу. За паралелно издање обе верзије уп. В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, Споменик СКА 91 (1939) 175-177. Уп. и С. Кисас, *Српски средњовековни споменици у Солуну*, Зограф 11 (1980) 30.

²⁷ И прѣвѣх повелѣвакѣмъ въ послѣшании игѣмена и ѿсекъ братикъ, клико Господеви изволи се, дондеже под ѣмолкникѣмъ, паче повелѣникѣмъ, господина краля и светыхъ моухъ ѿтъць и прѣдрѣжахъ монастырь, начельствоуекъ и теготы братикъ и монастырьскыкъ носе (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 33-34, ред. 207-211). Превод Татјане Суботин-Голубовић (*исто*, 40).

²⁸ *Chil.*, n° 28, 202-203.

²⁹ *Животи краљева и архиепископа*, 357; превод у *Данилов Ученик*, 101.

за рушилачке упаде Каталанске компаније на Свету Гору. Недуго по почетку Даниловог игуманства Каталанци су, привучени изгледима на богат плен у атонским ризницама, извели први напад на монашку републику, највероватније, у лето 1307. године. Српска обитељ је истрпела дугу и тешку опсаду, а чак ни нестанак животних намирница није утицао на гвоздену вољу игумана-заповедника и његову намеру да се издржи по сваку цену. Завојевачи су на крају били принуђени да одступе, уз обећање да ће се вратити и претњу да ће мрском Данилу доћи главе. Стога је игуман одлучио да све драгоцености евакуише у Србију, што је и урадио наредне године. У његовом одсуству Каталанци су поново опсели обитељ и само је Данилов повратак спречио пад Хиландара.³⁰ Не знамо ништа о Никодимовој улози у овим збивањима, али је због своје блискости са Данилом морао имати важније место у њима, било да је делио с њим све опасности пута у Србију и назад, било да је остао у манастиру, како сматрају Мошин и Пурковић,³¹ у својству заменика игумана и вршиоца дужности команданта.

После Даниловог напуштања обитељског старешинства и његовог повлачења у Карејску келију светог Саве Јерусалимског, негде током 1311, Никодим постаје игуман. У свом уводу Јерусалимском типичу, Никодим, сада као архиепископ (1318/19) приповеда како је својевремено, када је владао раздор између краљева Милутина и Драгутина, као хиландарски игуман, по налогу оба владара и српског државног сабора, ишао у Цариград код Андроника II.³² Исти владар је октобра 1313. издао хрисовуљу Хиландару којом му дарује село Кучево на Струми у знак захвалности на помоћи коју му је српски краљ пружио у борби против Турака у Малој Азији.³³ Претпоставка је Мошинова, иначе углавном прихваћена у научним круговима, да је василевс ту даровницу уручио лично Никодиму приликом његове цариградске мисије.³⁴ Постоји, међутим, и мишљење да се игуман обрео у византијској престоници крајем 1311. или почетком

³⁰ *Животи краљева и архиепископа*, 340-356; превод у *Данилов Ученик*, 88-100; В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 21-22; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251-273; иста, *Светогорски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти. Децембар 1987, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 76-79; иста, *Историја Хиландара I*, 126-130.

³¹ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 29-30.

³² *Записи и натписи I*, н° 52, 22-23.

³³ *Chil.*, н° 29, 203-208.

³⁴ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 31.

1312. године.³⁵ У сваком случају, прави карактер овог пута, који је очигледно био од великог интереса за српски двор, није расветљен. Михаило Динић се пита да ли је Цариград требало да арбитра, да буде гарант споразума или му је само достављен текст уговора не би ли и ван Србије постојала веродостојна верзија у случају нових трвења као после споразума у Дежеву? Како год било, Никодимовом одласку претходило је измирење међу браћом, чему је допринео Данило, сазивање државног сабора и давање инструкција хиландарском игуману. С тим у вези Динић, чак, не искључује могућност да је Никодим најпре ишао у Србију.³⁶

По повратку из Константинопоља Никодим је активан у раду светогорског протата – о томе сведоче његови потписи, писани српским језиком, најпре на акту прота Теофана за Кутлумуш из 1313/14,³⁷ а затим и на пресуди игумана Лавре (председавао у одсуству прота) за Ксиропотам из јуна 1314. године (Никодимов потпис гласи: **ѲѢЪ НИКОДИМЪ, ЦО СОУДИЪ ЛАВРА ПРАВО КЕСТЪ**).³⁸ У Солуну, у митрополијској канцеларији, игуман 5. августа 1314. године склапа два уговора о куповини винограда у Ропалеји (20 km ји. од Солуна) и тако увећава метох Светог Илије, манастирски посед на Каламарији.³⁹ Никодимово старање око увећања хиландарског иметка потврђено је хрисовуљом Андроника II из јануара 1316, којом метох

³⁵ С. Кисас, *Данило II и солунска околина. Белешке о византијско-српским односима почетком XIV века*, Архиепископ Данило II и његово доба, 36-38. Аутор своју тезу заснива на Никодимовом податку о боравку неименованог антиохијског патријарха и јерусалимског патријарха Атанасија у Цариграду, у време када је на васељенској катедри столовао Нифон. Како су утврдили V. Laurent, *La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294-1350)*, REB 7 (1950) 149-150 и V. Grumel, *La date de l'avenement du patriarche de Constantinople Niphon Ier*, REB 13 (1955) 138-139, Нифонов патријархат траје од 9. маја 1310. до 11. априла 1314. године. Кисас (*нав. дело*, 37) доноси податак да је цар 20. октобра 1311. потврдио избор јерусалимског патријарха и наглашава праксу поглавара источних патријаршија да лично присуствују таквом чину. V. Grumel, *Notes de chronologie patriarcale. Un synchronisme des patriarches (Constantinople, Alexandrie, Antioche, Jérusalem) dans un rouleau liturgique de l'Athos (XIVe s.)*, Mélanges de l'Université Saint Joseph XXXVIII-2, Beyrouth 1962, 263, 264, 265-266, сматра да су старешине Антиохијске и Јерусалимске цркве боравиле у Цариграду почетком Нифонове владе.

³⁶ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 69-71.

³⁷ *Kutlumus*, n° 9, 57, ред 57.

³⁸ *Xérop.*, n° 17, 131, ред 43.

³⁹ *Chil.*, n°s 31-32, 219-228. О хиландарском метоху на Каламарији уп. М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 151, 153, 214.

Светог Илије добија још 100 модија земље за виноград, а посед српских монаха у Солуну, метох Светог Ђорђа, стиче право коришћења воде.⁴⁰

У првој половини 1316. године игуман Никодим, у пратњи Теодула старца Карејске келије, борави на српском двору и уз помоћ архиепископа Саве III успева да измоли помоћ краља Милутина за испосницу Светог Саве. Сведочанство о томе остало је забележено у Милутиновој повељи из 1317/18.⁴¹ којом је регулисано питање куповине аделфата за житеље млчалнице, а краљ је постао њен нови ктитор и „опремио је књигама и часним иконама и свим потребама“.⁴²

Из маја 1316. потиче последњи помен Никодима као хиландарског старешине, реч је о његовом потпису (**Пресветык Богородице Хиландарскык равъ и молебникъ игоумънь Никодимъ свѣдочбомъ подьписахъ**) на акту прота Исака за Есфигмен.⁴³ Убрзо потом повлачи се у келију Светог Саве у Кареји, одакле је изабран за поглавара Српске цркве. О томе, уосталом, сведоче његове властите речи из архиепископске повеље за Карејску тихалницу: „Боравио сам и у Карејској келији светога господина оца нашега Саве, и опет, светим молитвама његовим ка Богу, уздигнут бејаш на преосвећени његов престо Божије свете велике цркве српске“.⁴⁴ Да у тренутку избора за архиепископа није више био игуман сугерише и Милутиново житије где се о њему говори као „о преподобном и богопобожном и свечасном монаху у великој Светој Гори Атонској Никодиму“.⁴⁵

Између 26. јула 1316, датума упокојења Саве III, и 12. маја 1317, дана избора Никодима I, Српска црква је била удова током девет и по месеци. У житију краља Милутина из Даниловог зборника приповеда се како су у том периоду одржана чак три државна сабора пре него што је престо светог Саве попуњен.⁴⁶ Станојевић претпоставља да је Милутин најпре безуспешно покушавао да прогура свог фаворита Данила, да би

⁴⁰ *Chil.*, n° 33, 228-231.

⁴¹ Д. Живојиновић, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина за Карејску келију*, 11-41.

⁴² **И кнѣгами направихъ и чьстѣнными иконами и всѣми потрѣбами** (*исто*, 20, ред. 127-128).

⁴³ *Esphig.*, n° 12, 93, ред 135; В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, 189.

⁴⁴ **Прѣвѣхъ же и въ келии карейской светаго господина оца нашего Савы и, пакы светлыми его молитвами Богоу изволившюу, възведенъ быхъ на прѣдсвещейни его прѣстоль божикъ светыкъ великыкъ цркъве сръпскык** (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 34, ред. 211-215). Превод Татјане Суботин-Голубовић (*исто*, 40).

⁴⁵ *Животи краљева и архиепископа*, 152-153; превод у Данило Други, *Животи*, 143.

⁴⁶ *Животи краљева и архиепископа*, 152; превод у Данило Други, *Животи*, 143.

напослетку наступио са Никодимом као компромисним кандидатом.⁴⁷ Није немогуће да су се ствари управо тако одвијале, узме ли се у обзир чињеница да се избор поглавара отегао на скоро годину дана.

У Хиландару је на место игумана дошао Никодимов ученик Гервасије, а честити архиепископ је управљао Српском црквом равно седам година, од 12. маја 1317. до 12. маја 1324. када се представио у Господу (и не много времена затим био проглашен за светитеља). Изворни подаци о његовом архијерејству су малобројни и фрагментарни. За разлику од времена када се налазио на челу српске монашке заједнице на Светој Гори, сада више нема документарних извора на грчком језику.

Из периода 1317-1321. сачувана је потврда Светостефанске хрисовуље краља Милутина коју је издао архиепископ и у којој су поименично набројани сви епископи и игумани српске и поморске земље. Тако сазнајемо да је крајем друге деценије XIV века Српска црква имала 15 епархија и 14 игуманских седишта.⁴⁸

Као врховни црквени поглавар Никодим се старао о обогаћивању књижног фонда, баш као што је то чинио док је управљао Хиландаром. Из 1323/24. године сачуван је запис црнорисца Дамјана на тзв. „Шишатовачком апостољу“ да је та књига написана „**въ дъни благороднааго краља Стефана Оуроша Третикга... повелѣникъ архиепископа... Никодима**“, а да су поред ње преписани још и Параклитик и Октоих.⁴⁹ У својој повељи за Карејску келију из 1321. каже: „Наредих да се препише типик светого оца нашега Саве који је у Карејској келији, који је свети својом руком писао, а њега сам и ја видео, и наредих да се тај типик чува у црквеној ризници у Архиепископији, заједно са другим његовим црквеним уставима“⁵⁰ – ту се несумњиво радило о Хиландарском и Студеничком типичу и Законоправилу.⁵¹ Када је већ реч о уставима, незаобилазан је Никодимов превод Јерусалимског типика светог Саве Пустиножитеља из 1318/19, из

⁴⁷ С. Станојевић, *Српски архиепископи*, 73-74, нап. 75.

⁴⁸ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 11. Попис тих црквених великодостојника може се наћи и у рукопису манастира Крушедол из XV столећа, уп. *Записи и натписи I*, н^о 303-304, 94.

⁴⁹ *Записи и натписи I*, н^о 54, 24.

⁵⁰ **повелѣх прѣписати типикъ светаго оца нашего Савы, кже ксть въ кареискои келии, кгоже светый своєю рукою писалъ, кго же и азъ видѣхъ и повелѣхъ хранити тѣи типикъ въ црковнои ризници оу архиепископии и съ дрѣгыми кго светыми оустави** (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 34, ред. 222-227). Превод Татјане Суботин-Голубовић (*исто*, 40).

⁵¹ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 202.

чијег увода сазнајемо да је српски архијереј послао свог представника по грчки оригинал у цариградски манастир Светог Јована Претече.⁵²

Бригу за Карејску келију, у којој се и сам подвизавао, Никодим је показивао и као игуман Хиландара и, потом, као поглавар Српске цркве. Повеља из 1321. обнавља обавезу, коју је установио још свети Сава једним, данас изгубљеним актом, да Архиепископија сваке године поклања исихастирији 40 перпера и мазгу – што нису поштовали сви предшасници Никодимови у Дому Спасовом.⁵³

На политичкој позорници нарочито је било важно његово суптилно утицање на краља Милутина да дозволи повратак прогнаног Стефана, будућег Уроша III, са породицом из Цариграда, о чему нам казује Настављач у житију Дечанског.⁵⁴ После смрти Милутинове 21. октобра 1321. у Србији настаје смутно време и избија рат за престо између Владислава, Константина и Стефана. Никодим показује да је проицљив политичар, јер бира праву страну и већ 6. јануара 1322. крунише Дечанског за краља и сина му Душана за младог краља.⁵⁵

⁵² *Записи и натписи I*, n° 52, 23.

⁵³ И въспоменуѡше ми... како кѡтъ повелѣлъ светыи ѡтѣць нашъ Сава, прѣвыи архиепископъ срѣпскыи землек... ѡт архиепископик келию свою иже въ Кареи нагледовати и давати на ѡсако годище братии живоуѡщей оу нки кксоа .м. перперъ и мѡськѡ... и кдинии архиепископи даали, а друѡзи не дали (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 34, ред. 215-222).

⁵⁴ *Животи краљева и архиепископа*, 166-168; превод у Данилов Ученик, 30-31.

⁵⁵ Стефан Урош III у оснивачкој повељи за манастир Високе Дечане из 1330. каже: и богомъ дарованьнимъ вѣнцемъ краљевѡства срѣпскаго вѣнчанъ выхъ на краљевѡство въ кдинъ днь съ сыномъ моимъ въ лѣто .ѡѡкѡ., мѣсеца генара .ѡ. днь, индикта .ѡ., въ праздникъ богопавлениа, благословеникѡмъ и роукою прѣшвещеньнаго архиепискоупа Никодима и всѣхъ епискоупъ и всего събора срѣпскаго (*Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. F. Miklosich, Viennae 1858, n° 83, 90). Григорије Цамблак у свом *Житију Стефана Дечанског* вели: „А сретe га онај који је светитељствовао, тадањи архиепископ, са многим радошћу и царском чашћу, Никодим звани, и Христов ученик ваистину по првом Никодиму. А када су били у цркви, архијереј узевши рукама круну царства, венчаваше његову часну главу, показавши га као савршена цара свим илирским народима“ (Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, прир. Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Петровић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига дванаеста, Београд 1989, 63; издање изворника Ј. Шафарик, *Животъ краля Стефана Дечанскогъ*, Гласник ДСС 11 (1859) 65).

Постоји и један веома споран документ, тзв. Улијарска повеља, који на занимљив начин помиње нашег архиепископа.⁵⁶ Према слову тог акта, Никодим је наложио краљу Урошу II да забележи све што су свети заштитници српске државе, Симеон и Сава, путем својих молитви учинили на унапређењу прилика у владаревом отачаству. Краљ је архијерејску наредбу испунио опширним аутобиографским казивањем, излажући повест догађаја од 1282. до 1313. године. Мада је Мошин покушао да докаже тезу историчара књижевности како је „аутобиографија“ послужила као предлог Данилу за његово житије краља Милутина,⁵⁷ Сима Ћирковић дефинитивно је утврдио да је повеља фалсификат из друге половине владе деспота Стефана Лазаревића (1413-1427), фабрикован на основу животописа Стефана Уроша II из *Живота краљева и архиепископа српских*.⁵⁸ Из претходног излагања јасно је да помени Никодима I у овој повељи (има их укупно осам) немају изворну вредност, јер представљају анахронизме и не могу помоћи у реконструисању његовог портрета.⁵⁹

Поред деловања у књижевности, црквеној администрацији и политици архиепископ Никодим I се опробао и у градитељству. Колико се зна, подигао је две цркве. Према Пећком летопису, сазидао је цркву Светог Димитрија у архиепископском седишту у Пећи и у њој се налазило његово гробно место.⁶⁰ Овај једнобродни храм остао је, највероватније, неосликан

⁵⁶ Издања: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 17-24; *Actes de l'Athos V. Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes slaves*, publié par V. Korabiev, Византијскій Временник, приложение къ XIX тому, С. Петербургъ 1915, n° 18, 423-437 [даље *Chil. sl.*].

⁵⁷ В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 109-136. Претходно је исти аутор сматрао да овај документ спада међу „фалсификоване прераде оригиналних аката“ (уп. В. Мошин, *Повеље краља Милутина – Дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 69-70.

⁵⁸ С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, 53-68.

⁵⁹ *Chil. sl.*, n° 18, 424, ред. 36-37 и 41-42; 425, ред 63; 435, ред. 472-473; 436, ред. 493-494, 496 и 514-515; 437, ред 528. Да је реч о анахронизму недвосмислено потврђују изрази **тогда соџцаго** и **тогда настоџцааго** који се у два маха користе уз архиепископово име. Никодим је последњи црквени поглавар Милутинове ере и најживео је краља, па овај никако не може да говори о њему у прошлом времену.

⁶⁰ У одељку под називом **О патриарсѣхъ землекъ срѣвскыкъ стоји: И по сѣхъ светы Никодимъ, иже и цркъвъ създа светаго Димитрија въ патриархѣи, идѣже и светыкъ моши кѣго лежеть въ ковчезѣ** (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, n° 160, 105).

за Никодимовог живота.⁶¹ Његово живописање наложио је архиепископ Јоаникије, око 1345, користећи прилику да употреби један део стручне радне снаге који је био ангажован на сликарским радовима у Високим Дечанима.⁶² Житије Данилово спомиње „место звано Лизица, где је икономија црквене области“ као локалитет где је Никодим подигао цркву посвећену првом српском архиепископу.⁶³ Од тог сакралног објекта није остао никакав траг, а ни топоним Лизица се не може убицирати.⁶⁴

Епископ Марко у својој служби Никодиму, посебно истиче његове заслуге као гонитеља јеретика (нпр. *јереси истребитеља или секиро што сече јеретичка устремљења... огњу што трњак јереси спаљујеш или иноплемене јереси од цркве и од свог стада одгурнуо јеси*)⁶⁵ и браниоца православља (*апостолских предања поуздана чувара и православља утврђење или као река премудрости твоја уста, блажени, истачу нам потоке богословља*).⁶⁶ Да ли су ово алузије на стварне догађаје из времена Никодимовог начелствовања Српском црквом? Можда сведочанства о његовој борби на сузбијању католичке или богумилске пропаганде? Наше је мишљење да се ради о топосима, те да иза ових редова Марка Пећког не стоје реална дешавања.⁶⁷

Према Данилчевом типуку из 1416. године Никодим је преминуо на исти датум када је изабран за црквеног поглавара – 12. маја.⁶⁸ До исте године његове смрти, 1324, Стојановић и Мошин су дошли сваки за себе (и служећи се различитим рачунским методама).⁶⁹ На основу податка из Никодимовог житија о његовом „маловременом животу“ и чињенице да није могао бити посвећен за јеромонаха пре него што наврши 30 година (морао је да буде јеромонах у моменту када је постајао игуман Хиландара

⁶¹ Уп. и супротно мишљење које кохерентно образлаже Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века*, 123-140.

⁶² В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 55, 58. Аутор је тај став први пут изнео у расправи *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле II*, ЗРВИ 10 (1967) 143, 144.

⁶³ *Животи краљева и архиепископа*, 375; превод у Данилов Ученик, 116.

⁶⁴ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 174; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 55.

⁶⁵ *Србљак II*, 203, 209, 215.

⁶⁶ *Исто*, 203, 225.

⁶⁷ За супротно мишљење уп. С. Станојевић, *Српски архиепископи*, 77.

⁶⁸ *Мѣсеца мая .ѿ. прѣстави се архієпископъ свѣты Никодим (Записи и натписи III, n° 5037, 73).*

⁶⁹ Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских*, 111; В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 25, 37-38.

– око 1311), Мошин претпоставља како је Никодим могао да буде рођен око 1270.⁷⁰ Та претпоставка добија на снази ако се упореди са првим јављањем Никодима у изворима, у априлу 1290. Из претходног излагања произилази да се архиепископ упокојио у педесетим годинама свог живота.

Две године након смрти, наш архијереј спомиње се у хрисовуљи Уроша III за Богородицу Љевишку као „архиепископ свети Никодим“, што је у упадљивом контрасту са поменом архиепископа Саве III који му претходи и коме недостаје светачки епитет.⁷¹ Ова најава светости остварена је у другој половини столећа, када га један дечански рукопис помиње у друштву српских архиепископа-светитеља Саве, Арсенија и Јевстатија,⁷² а заокружена појавом *Службе* Марка Пећког почетком XV века. Никодимов светитељски култ и даље постоји,⁷³ а њему је посвећен придворни храм у Владичанском двору епархије Источноамеричке СПЦ у Едворту (Edgeworth), у округу Алигејни (Allegheny County) савезне америчке државе Пенсилваније.⁷⁴

Никодим је у сваком случају особена појава. Добар литерата, у равни својих савременика Теодосија и Данила. Поуздан дипломатски емисар, претеча славног Калиника,⁷⁵ такође савременика. Солидан манастирски администратор, најављивач хиландарског *belle époque*-а под Гервасијем. Пионир исихастичког учења, уводи Јерусалимски типик у Србију десетак година пре него што Григорије Синаит то ради у Парорији.⁷⁶ Посебно је занимљив његов однос са Данилом. Иако су готово вршњаци, овај је најпре Никодимов учитељ и старешина у манастиру, мада је његов хиландарски стаж осетно краћи. Недуго потом улоге се мењају – ученик прескаче свог ментора на црквеној лествици и постаје му надређени, упркос томе што и сам краљ жели да види Данила на престолу светог Саве. Такав је сплет околности и, ваљда, судбина. Никодим ће надживети Милутина, крунисати Дечанског и умрети две године касније. Тиме се коначно стварају услови да Данило Бањски и Хумски постане Данило II Српски.

⁷⁰ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 29.

⁷¹ *що ксть придадь родитель краккъства ми съ архиепископомъ Савомъ и съ архиепископомъ светымъ Никодимомъ* (С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 16, ред. 124-125).

⁷² Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века*, 126, нап. 20.

⁷³ Л. Павловић, *Култови лица*, 99.

⁷⁴ Сава Шумадијски, *Српски јерарси*, 364.

⁷⁵ О њему уп. V. Mošin, *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka*, *Istoriskopravni zbornik 1* (Sarajevo 1949) 117-132.

⁷⁶ О томе уп. М. Васић, *Архиепископ Данило II*, 241.

Dragić M. Živojinović

ARCHBISHOP NICODEMUS I

Summary

Nicodemus, hegoumenos of Hilandar monastery (1311-13116) and Archbishop of the Serbian Church (1317-1324), is an interesting figure who appears in different roles: as a monk, theologian, writer, diplomat, politician and saint. Source material about him is rich and diverse, both by type (documentary and narrative) and by origin (Greek and Serbian). His birth date is unknown and the first mention of Nicodemus, as a young monk with the important function of the *paraoikonomos* of Hilandar's Thessaloniki metochion of St. George, is from the year 1290. Since Nicodemus was Daniel's disciple and given the fact that the former was succeeded by the latter, it is assumed that in the difficult years of Catalan menace (1307-1310) he had an important role in the defense of the Serbian monastic community on the Mt. Athos. While in the office of hegoumenos, Nicodemus saw to the growth of monastic estates in the vicinity of Thessaloniki and in the valley of the Strymon river. He also actively partook in deliberations of the Athonite Council of elders. As a representative of Kings Milutin and Dragutin he carried out a delicate mission in Constantinople at the court of Andronicus II, probably in the early 1312. In the first half of the 1316 he went to Serbia and from King Uroš II received help for the hermitage of St. Sabbas in Karyes. After the death of Archbishop Sava III (26 July 1316) Serbian Church was without a head for more than nine months, until Nicodemus was elected on 12 May 1317 as a compromise candidate – king's favorite being Daniel. During his term, which lasted exactly seven years for he died on 12 May 1324, Nicodemus made efforts to enrich ecclesiastical libraries and particularly important is his translation, dating from 1318/19, of the Jerusalem Typicon of St. Sabbas the Sanctified, whose Greek original was acquired in Constantinopolitan monastery of St. John the Forerunner. As a politician he was no less prosperous, because he convinced King Milutin to allow the return of banished Stephen to Serbia. After Milutin's death and the outbreak of the succession war, Nicodemus sided with Stephen (the eventual winner) and anointed him as King Uroš III. It is known that he built the churches of St. Demetrius in Peć (where he was buried) and of St.

Драгић М. Живојиновић

Sava the Serbian in Lizica. Shortly after his death he was canonized and in the early XVth century Bishop Mark of Peć wrote *Service to Archbishop Nicodemus* in which he had praised him as the persecutor of heretics and the defender of Orthodoxy.

Keywords: Nicodemus, hegoumenos, Archbishop, Hilandar, XIIIth-XIVth centuries.

Чланак примљен: 17. 02. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.